

Кўкон хонлиги (форсча: قو قون خانلىقى) — 1709–1876 йилларда ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Киргизистон ва Козогистоннинг жанубий қисми ҳудудида мавжуд бўлган, ўзбекларнинг Минг сулоласи бошқарган давлатдир.

Минглар ўрта асрларда шаклланган туркий кабила бўлиб, дастлаб харбий бирлик сифатида вужудга келган. «Минг» сўзи қадимги туркий тилда «минг киши» маъносини англатади. XVI асрдан бошлаб Мовароуннахр ҳудудида улар ўзбек қабиласи сифатида тилга олинади.

Темурийлар даврида Мовароуннахрда ўзбек-мингларнинг айрим гуруҳлари яшаган. XVI аср бошларида мингларнинг бир қисми Дашти Кипчоқдан Мовароуннахрга қилган юришида Шайбонийхон қўшини таркибида қатнашган.

Қўлаб ёзма манбалар XVI асрда минг қабиласининг Фаргона ва Зарафшон водийлари, Жиззах ҳамда Ўратепа атрофида жуда кўп бўлганини тасдиқлайди. Ўратепа ва Ургут беклари ҳам минг уругидан чиққан. Зарафшон хавзасида ҳам минг ўзбеклари кенг тарқалган эди.

XVIII асрда айнан ўзбекларнинг Минг уруги Кўкон хонлигида ҳукмрон сулолага айланди. Минг қабиласи ўзбекларнинг машҳур 92 қабиласи рўйхатида биринчи ўринда қайд этилган бўлиб, ундан кейин юз, кирг ва жалойир қабилалари келган.

Олтин бешик хақидаги ривоят

Ривоятларга кўра, бу даврда Фаргонани Ақси шаҳри ҳокими Танғрияр Худоёр II Илик Султон бошқарган. У Темурийлар сулоласидан бўлган Бобурнинг ўғли Олтин бешикнинг

авлоди хисобланган.

Махаллий ривоятга кўра, Захириддин Мухаммад Бобур Самарканддан Хиндистонга кетаётганда Фаргона водийси оркали ўтган. Хўжанд билан Конибодом оралигида унинг хотинларидан бири ўгил фарзанд тугади. Бу болага Олтин бешик деб ном берилади. Кейинчалик уни кўчманчи Минг уруги тарбиясига олади.

Унинг асл насаби маълум бўлгач, Олтин бешик Аксида бий деб эълон қилинади ва шу ерда яшай бошлайди. Кейинчалик бийлик лавозими унинг авлодларига мерос бўлиб қолади.

Кўкон хонлиги тарихи **Хонликнинг ташкил топиши**

XVIII аср бошларига келиб Марказий Осиёнинг катта қисмини ўз ичига олган Бухоро хонлиги таназулга юз тутди.

Марказий ҳокимиятнинг заифлашиши натижасида Балх, Бадахшон ва Кўкон каби йирик ярим мустанкил давлатлар вужудга келди.

Шохрухбий ҳукмронлиги

Минг сулоласининг биринчи ҳукмдори Шохрухбий бўлди.

Аввалига у Бухоро хони Абулфайзхон томонидан берилган оталик унвонига эга эди.

Минг қабиласининг бошқа ўзбек қабилаларига нисбатан сон жиҳатидан устунлиги уларнинг минтақада олий ҳокимиятни қўлга киритишида муҳим омил бўлди.

Шохрухбий тасодифан эмас, балки ҳарбий истеъдоди ва жисмоний бақувватлиги туфайли етакчи этиб сайланган.

Янги давлатнинг илк пойтахти сифатида Тепакўргон танланди. Бу ерда қалъа, бозор ва янги маҳаллалар барпо этилди.

Норбутабий ҳукмронлиги

1762 йилда Ирданабий вафотидан сўнг давлат ҳукмдори деб Сулеймонбек эълон қилинди, аммо у атиги бир неча ой ҳукмронлик қилди. Шундан кейин ҳокимият Абдукаримбийнинг набираси Норбутабий қўлига ўтди[27].

Норбута ўз ака-укаларини ҳоким этиб тайинлади: Шохрухбийни — Наманганга, Хожибийни эса — Хўжандга. Катта ўгли Мадаминбекни Маргилон (Ёр-Мозор) ҳокими, иккинчи ўгли Алимни эса Тўрақўргон ҳокими этиб тайинлади[28].

Норбутабий (1764—1798) ҳукмронлиги даврида мамлакатда нисбатан сиёсий тинчлик қарор топди ва иқтисодий ривожланиш учун қулай шароитлар юзага келди. Норбута мис тангалар — пулларни зарб қилдирди[7].

Кўконда озик-овқат маҳсулотлари арзон бўлганлиги сабабли, бир «танга»га жуда кўп миқдорда маҳсулот сотиб олиш мумкин эди. Шунинг учун Норбутабий энг майда «пулус» тангасини жорий қилди ва уни зарб эттира бошлади. Норбутабий ҳукмронлиги даврида инфляция қузатилмаган ва аҳолининг турмуш даражаси анча ошган. Норбутабийнинг 30

йиллик хукмронлиги давомида ҳукуматга карши бирорта ҳам кўзголон кайд этилмаган[29].

Кўконлик тарихчи Мулла Олим Махдум Хожи Кўкон хони Норбутабий хукмронлигини шундай таърифлайди: «Унинг хукмронлиги даврида ҳеч қандай ташвиш ва ҳавотир бўлмаган, очарчилик ҳам, қимматчилик ҳам кузатилмаган. Ўша хон замонида пул тизими муомалага киритилган, омборлардан ҳеч қим дон сотиб олмас эди, чунки у бепул таркатилади. Атроф вилоятлардаги кўплаб халқлар бундай арзон ва осойишта ҳаёт ҳақида эшитиб, Хўқандга кўчиб кела бошладилар, бу эса Фаргонанинг обод бўлиши ва раванк топишига сабаб бўлди»[30].

Норбутабий хукмронлиги йилларида Фаргона водийсида сугориш каналлари қурилди ва сугориладиган ерлар майдони кенгайтирилди. Савдо-хунармандчилик шаҳарлари, айниқса Кўкон, тараккий этди[29].

Алимхон хукмронлиги

Норбутабийнинг ўғли Алимхон ҳарбий ислохот ўтказди ва тожик тоғликларидан фойдаланиб, Фаргона водийсининг ғарбий ярмини, жумладан Хўжанд ва Тошкентни забт этди.

Алимхон қатъиятли ҳукмдор ва саркарда эди. Хукмронлигининг бошида у давлатдаги эҳтимолий рақибларига қарши қаттиқ кураш олиб борди. Алимбек минглар сулоласи вакиллари орасида биринчи бўлиб хон унвонини қабул қилди. 1805 йилдан бошлаб давлат барча расмий ҳужжатларда Кўкон хонлиги деб аталади. 1806 йилда у «хон» унвони битилган қумуш тангаларни зарб эттирди. Тўлақонли танга зарби молиявий ва солиқ тизимларида тартиб ўрнатиш имконини берди[31][7].

Алимхон хукмронлиги даврида Кўкон хонлиги ҳудуди кенгайди. У Чирчик ва Охангарон дарёлари водийларини, бутун Тошкент давлати ҳудудини, шунингдек Чимкент, Туркистон ва Сайрам шаҳарларини Кўкон хонлигига қўшиб олди[32]. 1806 йилда Алимхон шахсан Ўратепага қилинган ҳужумга рақиблик қилди ва шаҳар хонлик таркибига қўшиб олинди. Шунга қарамай, шаҳар учун кураш узок давом этди ва унга Ўратепага яна бир неча бор юриш қилишга тўғри келди.

Алимхон диний тузумни қайта ташкил этишга қаратилган бир қатор чора-тадбирларни амалга оширди. Масалан, у «ишон» диний унвонини бекор қилди, гадолар ва «қаландарлар» деб аталувчиларга ер участкалари ҳамда чорва моллари тарқатиб, шу орқали уларни ижтимоий-қайталик меҳнатга жалб қилди[33]. Ўз давлатини мустақамлаш мақсадида Алимхон рақибларини қартираф этди, сўнгра эса қаттиққўллик билан ўз ҳокимиятини қайтайтиришга интиқди. Шу боис у «қолим» (тиран) ва «шир-қаран» (қиртқич қўлбарс) деб аталган. У Ирданабий қамонидан қўқонликлар билан қуқорликлар ўртасида низо манбаи бўлиб қелган Ўратепага 15 марта юриш қилди. Аммо айнан шу урушлар Алимнинг қалоқатиға сабаб бўлди. Давлатни марказлаштиришдаги қаттиққўл усуллар ва давлат ҳудудини қайтайтириш йўлидаги узок давом этган ҳарбий юришлар Алимхонга қарши қитнаға олиб қелди ва 1809 йилда у уқаси Умархон қарафдорлари томонидан ўлдирилди.

Умархон хукмронлиги (1810–1822)

1810 йилда Умархоннинг тахтга чиқиши билан Кўкон хонлигида эски ўзбек қабила зодагонлари ва олий диний табаканинг аввалги имтиёзлари қайта тикланди. Улар яна давлат бошқарувидаги энг муҳим лавозимларни эгаллай бошладилар.

1815 йилда Умархон Бухоро амири Хайдархондан Туркистон шахрини тортиб олди. У ерда Хожа Аҳмад Яссавий макбарасини зиёрат қилиб, 70 кўй қурбон қилди ва муқаддас қадамжодаги шайхларга эҳсонлар улашди.

Шу ернинг ўзида Умархон ўзини оддий хон эмас, балки «Амир ул-муслимин» («Мўминлар амири») унвони билан аташини эълон қилди. Бу унвон жума намози пайтида халққа расман маълум қилинди. Шунингдек, давлат лавозимларига янги тайинловлар амалга оширилиб, турли унвонлар берилди.

Умархон шеърятга ошно, шоир ва олимларнинг хомийси эди. Шу боис халқ орасида ҳурмат қозонган. Бироқ у нафакат маданиятга, балки давлат ҳудудини кенгайтиришга ҳам катта аҳамият берган.

1821 йилда Умархон Хоразм ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхон билан қелишган ҳолда Бухоро амирлигига қарши ҳарбий юриш қилди. Кўкон кўшинлари етти кун давомида Самарқандни қамал қилди.

1821 йилга қелиб Кўкон хонлиги ҳокимияти Сирдарёнинг юқори оқимидаги ҳозирги Жанубий Қозогистон ҳудудларида мустаҳкамланди. Кейинчалик хонлик чегаралари Еттисув (Семиречье)гача кенгайди.

Илм-фан ва меъморчилик

Умархон давлат қурилишида Амир Темурга тақлид қилишга интилди ва Кўконда илм-фан ҳамда адабиёт ривожини учун қулай шароит яратди.

Унинг даврида:

Кўкон;

Тошкент;

Туркистон;

Чимкент;

Сайрам;

Авлиёта шаҳарларида масжид ва мадрасалар қурилди.

1815 йилда Шаҳрихон шаҳрига асос солинди.

Кўкон шаҳри ҳам кенгайиб, ободонлаштирилди. Бу ерда Умархон буйруғи билан шифохона барпо этилди. Шунингдек, 1819 йилда жоме масжиди қурилди.

Мадалихон хукмронлиги

1822 йилда Умархон вафот этгач, унинг 12 ёшли ўғли Муҳаммад Алихон (Мадалихон) тахтга ўтирди.

Унинг даврида Кўкон хонлиги ўз тарихидаги энг катта ҳудудга эга бўлди.

Хонлик ҳозирги Шимолий Қирғизистон ва Жанубий Қозогистондаги қирғиз қабилаларини ҳам бўйсундирди. Бу ерларни мустақкам назорат қилиш мақсадида 1825 йилда Пишпак ва Тўқмоқ қалъалари қурилди.

1834 йилда Кўкон қўшинлари:

Қаратегин;

Қўлоб;

Дарвозни ҳам ўз тасарруфига қиритди.

1826–1829 йилларда Қашғарга бир неча ҳарбий юриш уюштирилди.

1826 йилда Муҳаммад Алихон Цин (Хитой) империясига қарши газавот эълон қилиб, Жаҳонгир Хўжани қўллаб-қувватлаш учун Қашғарга қўшин тортди.

1829 йилда Кўкон қўшинлари яна Ўратепани эгаллади.

Шарқий Туркистон сиёсати

Давлат сиёсатида ўзбекнинг Юз қабиласидан чиққан Ҳаққули мингбоши қатта таъсирга эга бўлган.

У Жаҳонгир Хўжа билан яқин алоқада бўлиб, Кўконнинг Шарқий Туркистондаги сиёсатини бошқарган.

1826–1830 йилларда Кўкон икки марта Қашғарга юриш қилди.

Натижада 1832 йилда Цин империяси билан тинчлик шартномаси тузилди.

Бу шартномага кўра Кўкон хонлиги:

Қашғарда яшовчи Марказий Осиё аҳолисидан солиқ йиғиш;
божхона тўловларини ундириш ҳуқуқини қўлга қиритди.

Бу эса хонликнинг иқтисодий мавқеини янада мустақкамлади.

Муҳаммад Алихон:

Россия;

Бухоро амирлиги;

Хива хонлиги;

Усмонли Туркияси билан дипломатик муносабатлар ўрнатган.

Иқтисодий таракқиёт

Мадалихон даврида давлат бошқаруви тартибга солиниб, иқтисодиёт, ҳунармандчилик ва савдо ривожланди.

Йирик сугориш ишлари амалга оширилди:

1819–1822 йилларда Наманган атрофида Янгиарик канали қазилди.

1830-йилларда Сирдарёдан Ўратепа томон янги канал чиқарилди.

Бу ишлар қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиёт тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Мадалихон даврида Кўкон хонлиги аҳолиси қарийб 2 миллион кишига етган бўлиб, давлат ўзининг энг қудратли даврини бошдан кечирди.

Бу даврда хонликда:

пул;
фулус;
дирхам;
мири;
танга;
тилла тангалар зарб қилинган.

Умархон давридан бошлаб қумуш танга ва олтин тилла муомалага киритилди.

Бухоро амири Насруллонинг босқини

Мадалихон бошқарувидаги айрим хатолардан норози бўлган амалдорлар Бухоро амири Насруллога мурожаат қилиб, уни Кўкон ишларига аралаштиришга чақирдилар.

Насрулло ўз давлатининг ҳудудини кенгайтириш мақсадида 1841 йил кузида Кўкон хонлигига юриш қилди.

У:

Ўратепа;
Хўжандни эгаллади.

Тузилган сулҳ шартномасига кўра:

Ўратепа;
Заомин;
Ём Бухорога ўтди.

Хўжанд эса Муҳаммад Алихоннинг укаси Султон Муҳаммадхон бошқарувида қолди, аммо Бухорога хирож тўлашга мажбур бўлди.

1842 йил апрелида Насрулло Кўконни босиб олди.

Унинг буйруғи билан:

Султон Маҳмудхон;
Муҳаммад Алихон;

машхур шоира ва давлат арбоби Нодирабегим;
хамда кўплаб амалдорлар катл этилди.

Кўконга Иброхим номли бухоролик ноиб тайинланди.

Бирок халк кўзголони натижасида у агдарилди ва Шералихон янги хон этиб кўтарилди.

Насрулло яна Кўконга карши юриш бошлади.

Кўконликлар шаҳар деворларини мустаҳкамлаб, каттик каршилиқ кўрсатдилар.

1842 йил 29 июлда Насрулло катта кўшин билан Кўконни камал қилди, аммо шаҳар аҳолиси Шералихон атрофида бирлашиб, барча ҳужумларни қайтарди.

1842 йил 26 сентябрда Хива хонлиги кўшинлари Бухоро ҳудудига бостириб қирди. Шу сабабли Насрулло Кўкон камалини бекор қилиб, орқага чекинишга мажбур бўлди.

Кўпчилиқ тарихчиларнинг фикрича, бу юриш Кўкон хони билан қелишилган ҳолда амалга оширилган бўлиб, Кўконнинг ғалабасида муҳим аҳамият қасб этган.

1843 йилга қелиб Кўкон хонлиги:

Тошкент;
Курама;
Хўжанд;

хамда ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудларида ўз ҳокимиятини тўлиқ тиклади.

Бу воқеалар Минг сулоласининг Кўкон аҳолиси орасидаги сиёсий нуфузи ва қонуний ҳукмронлигини яна бир бор намоён этди.

Шералихон ҳукмронлиги

Кўкон муҳосараси ва Тошкентнинг босиб олиниши (1842)

Шерали 1842 йилда Кўкон зодагонлари томонидан Кўкон тахтини эгаллаш учун таклиф қилинди ва тахтга чиқиш маросими ўтказилди[36]. Бухоро амири Насруллахоннинг Кўконга қилган кўплаб ҳужумлари муваффақиятсиз тугади, кўплаб бухоролик аскарлар ҳалок бўлди ва амир Насрулла чекинди[46].

Бу кураш давомида Фаргона қипчоқларидан чиққан мингбоши Мусулмонкул илгари чиқиб, чексиз ҳокимиятга эга муваққат ҳукмдорга айланди. Хонлиқнинг кейинги бутун тарихи асосан турли гуруҳлар ўртасидаги қонли курашлардан иборат бўлиб, ҳар бир ғалаба мағлубларни шафқатсиз қиргин қилиш билан яқунланарди. Мусулмонкул барча муҳим лавозимларни қипчоқларга тарқатди. Улар эса мамлакатда ҳукмронлик қилиб, ўтроқ аҳолини эзиш ва қалтаклашни бошладилар. Кўконлик тарихчи Ҳакимхон тўра қипчоқларни ўзбек қабилалари орасидаги «энг бузилган» қabila деб атаган[47].

В. Наливкин шундай деб ёзган: «Кўпчилиги саводсиз, Ўрта Осиё маданиятидан узок бўлган кипчоклар мадрасалардан талабаларни хайдар, китобларни ёкар ва хар кадамда муллаларни тахкирлашга ҳаракат килар эдилар»[48].

Кипчоклар ҳокимиятга келгач, рухониятнинг (уламолар, шайхлар, саййидлар) энг йирик намояндалари ва дунёвий зодагонлар — амирларни кириб ташлашни бошладилар. Наманган шайхулисломии Закирхўжа, жоме масжиди мударриси Халфа Сафо, Домулла Халмухаммад раис, Домулла Хўжамкули алам, шайхулисломнинг ўгли Сулаймонхўжа, Мавлавий Ахмад Кашшок Андижоний ва бошқалар катл этилди[48]. Кипчок аристократиясига карши курашда Кўкон рухонияти ҳам фаол катнашди, чунки Муслмонкул катл эттирганлар орасида энг йирик муллалар ва шайхлар ҳам бор эди[36].

Худоёрхоннинг биринчи ҳукмронлиги

Муслмонкулнинг Ош томонда бўлиб турганидан фойдаланган Кўкон зодагонлари Алимхоннинг ўгли Муродбекни хонликка чакирдилар ва Шералихонни ўлдирдилар (1844).

Муслмонкул шошилиш равишда Кўконга кайтиб келди, атиги 11 кун ҳукмронлик килган Муродхонни ўлдирди ва Шералихоннинг беш ўглидан энг кичиги бўлган 16 ёшли Худоёрни тахтга ўтказди, ўзи эса регент бўлди. Аста-секин Худоёрхон (1844—1858, 1862—1863, 1865—1875) атрофида бирлашган зодагонлар хар кандай йўл билан ўз мавкеларини саклаб қолишга уриндилар. Маълум даражада уларни кўчманчилар зулмини бошидан кечирган халк оммаси ҳам қўллаб-қувватлади[45].

Кўчманчиларнинг зўравонлиги ва бошбошдоклиги одатий холга айланди. Кипчокларнинг оммавий равишда Кўконга кўчиб келиши уй эгаларининг ўз уйларида хайдалиши билан кечди. Ариқлар айрим кипчокларнинг мулки деб эълон килиниб, улардан фойдаланиш учун ҳақ ундирилди эди. Кипчоклар ҳукмронлиги даври кўчманчиларнинг ўтрок аҳолига паст ва номукамал тоифа сифатида муносабатда бўлишлари билан янада огирлашди[49].

Муслмонкул васийлигидан безган Худоёрхон кипчокларга карши партиянинг таянчига айланди, Муслмонкулни агдариб, 1852 йилда катл эттирди. Бу воқеа Фаргона кипчокларининг оммавий киргин килиниши билан якунланди. Муслмонкул билан бирга тахминан 20 000 кипчок ўлдирилди. Шу даврдан Худоёрхоннинг мустақил ҳукмронлиги (1853—1858) бошланди[50].

Худоёрхон ҳокимият учун укаси Маллабек билан кураш олиб борди. У Маргиноний шайх Валихон тўранинг муриди эди. Бир куни шайх унга овға укаси Маллабекни ҳам олиб чиқишни таклиф килди. Хон машхур ўзбек мақоли билан жавоб берди: «икки кучкорни боши бир қозонда қайнамайди», бунинг маъноси — бир қозонда икки қўйнинг боши қайнамайди[51].

Маллахон ҳукмронлиги

1858 йил охирида Маллабек Бухоро амирининг Хўжандни мухосара қилиб турганидан

фойдаланиб, киргизлар ҳузурига келди ва исён кўтарди. Фаргоналик кўчманчиларни бирлаштириб, Саманчи жангида обрўсини йўқотган Худоевхон устидан галаба қозонди ва Кўкон тахтини эгаллади. Маллахон ҳукмронлиги даврида кўчманчилар хонликда йўқотган мавкеларини қайтариб олдилар. Уларнинг «конфедерацияси»да асосий ролни киргизлар ўйнади, улар орасидан ёш саркарда Алимкул етишиб чиқди[52].

Худоевхон саройининг кўриниши

Маллахон ҳукмронлиги даврида киргиз ва кипчок зодагонлари яна маъмурий ва ҳарбий лавозимларни эгалладилар. Масалан, Хўжандга киргиз Саидбек датка, Андижонга киргиз Алимбек датка, Нав калъасига киргиз Молдо Косим тайинланди[53]. «Янги хонни табриклаш ва дуо қилиш» маросимларида диний элита (уламо, шайхлар) ҳам қатнашган, бу эса хонлик сиёсий ҳаётида рухонийлар табақасининг нақадар муҳим ўрин тутганини кўрсатади[54].

Маллахон қудратли ҳукмдор эди. У давлат амалдорлари ва ҳарбий қўмондонлар орасида шундай тартиб ўрнатдики, улардан ҳеч бири шариат чегарасидан чиқа олмас эди. Ҳарбийлар ўз ишлари билан шугулланар, бошлиқлар юқори мавкеларини сақлар, уламолар ва шайхлар шариатни ҳимоя қилиш билан машғул бўлар, фуқаролар эса доимо одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилишга мажбур этиларди. Бозорларда нархлар арзонлашди, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари мўл бўлди, шариат қоидаларига риоя қилмаганлар, суиистеъмол ва ҳарбий хиёнатга йўл қўйганлар, кўроклар қаттиқ жазоланарди[55].

Маллахон даврида кўконликлар 1861 йилда Бухоро амири устидан галаба қозондилар, натижада Кўкон билан Бухоро ўртасида 1840-йилларгача мавжуд бўлган ҳолат амалда қайта тикланди ва шу билан кўконликлар Бухоро амирининг Ўрта Осиёдаги ҳукмронлиги масаласини шубҳа остига қўйдилар[56].

Худоевхоннинг иккинчи ҳукмронлиги

1862 йил февраль ойида Маллахон ўлдирилди. Шундан кейин хонликда икки ҳокимиятлик бошланди, бу эса хонлик сиёсий элитасини иккига бўлиб, фуқаролар урушига олиб келди. Тошкентда Худоевхон, Кўконда эса Шахмуродхон хон деб эълон қилинди. Бироқ бир қатор мағлубиятлар Худоевхонни Бухоро амиридан ёрдам сўрашга мажбур қилди.

Амир Музаффар, эҳтимол, Кўконда узок вақт туриб қололмаслигини англаб, усталарни, зодагонларнинг бир қисмини ва рухоният вакиллари йиғишни ҳамда уларни қўриқчилар билан Бухорога юборишни буюрди. Худоевхоннинг ҳарам ва хазинаси ҳам у ерга жўнатилди. Охирида бухороликлар шаҳар ва унинг атрофидаги қўлаб аҳоли уйларини таладилар ва шу билан ўз ҳаракатларида ҳеч қандай диний меъёр ва қоидаларга амал қилмаганликларини намоён этдилар[57].

1863 йил июль ойида Алимкул қўшинлари Мингбой бошчилигида муҳосарадан кейин Хўжандни эгалладилар. Шу билан бухороликларни Самарқандга сиқиб чиқардилар ва

конли фукарлар урушига якун ясадилар. Шу оининг ўзида Султон Саидхон хон деб эълон килинди.

Алимкул регентлиги

1863 йилда Кўконда Кўкон хонларининг уч нафар авлоди — Содикбек, Хожибек ва Шохрух яшар эди. Улар эндигона 20 ёшга тўлган йигитлар бўлиб, кутилмаганда хонлик тахтига бўлган хукукларини эълон килдилар. Алимкул уларни хар бирига хонликни беришга ваъда килиб чакирди. Йигитлар бунга ишониб Ошга келгач, Алимкул уларнинг барчасини сўйдиришни буюрди. Бечора йигитларнинг учаласи ҳам Ош кабристонида дафн этилди[58].

1863 йил июль ойида киргиз-кипчаклар Алимкул бошчилигида фукарлар уруши давомида Кўкон хонлигида хокимиятни эгалладилар. Расман Султон Саидхон хукмдор деб эълон килинди. Амалда эса барча давлат ишларини Алимкул бошқарди[59]. Кўкон хонлигининг олий хукмдори деб хон хисобланарди. Алимкул регентлиги даврида хон хокимияти амалда йўқка чиқарилди[26].

«Менинг максадим Кўконни эгаллаб, хокимиятдан рохатланиш эмас, балки русларга карши курашишдир.»
Алимкул[60].

Юзага келган вазиятда Алимкул, эхтимол, хонлик Россия экспансияси каршисида кандай огир ахволга тушиб колганини англай бошлади. У Россия империясига унинг азалий ракиблари — Британия империяси, Франция империяси ва айникса Усмонийлар империяси оркали дипломатик босим ўтказишга харакат килди. Мухаммад Солих ҳам Туркияга совгалар билан элчилар юборилганини ёзади. Европа давлатларига юборилиши режалаштирилган элчиликлардан факат Францияга элчилик юборилди, аммо у хеч кандай аник ёрдамга эриша олмай, натижасиз кайтди[61].

Алимкул хонлигининг харбий кудратини мустахкамлаш учун кескин чоралар кўрди. Унинг буйруги билан Тошкент хокими Нурмухаммад Сузок, Чўлоккўргон ва Авлиёотага бориб, руслар томонидан мудофаа иншоотларига етказилган зарарни бахолади ҳамда махаллий козок уруғларидан хирож йигди[62].

1864 йил ёзида Кошгарда Цин сулоласига карши йирик кўзголон бошланди. Алимкул мусулмон халklar кўзголонини кўллаб-куватлашга карор килди[63]. Алимкулнинг хайрия ишлари ҳам маълум бўлиб, у 1864—1865 йилларда Корасув кишлогидаги мадрасага вакф-авлод сифатида 112 та савдо дўконини эхсон килди[64].

Алимкул харбий харакатларга тайёргарликни бошлади — совук ва ўкотар курулларни оммавий ишлаб чиқариш йўлга кўйилди[65]. У урушга жуда фаол тайёргарлик кўриб, олти ой ичида тахминан 60 та тўп куйдирди ва бир неча минг милтик тайёрлатди[66]. 1864 йил июль ойидаги Чимкент учун жангларда у шахарни химоя килиб колишга муваффақ бўлди[67]. Шу йилнинг октябрь ойида эса Тошкентга килинган биринчи хужумни кайтарди. Бирок 1865 йил май ойида рус кўшинлари Тошкентни мухосара

килган пайтда ўлимли яра олди.

Худоёрхоннинг учинчи ҳукмронлиги

Алимкул ва Россия билан урушлар

1863–1865 йилларда Кўкон хонлигида хакикий ҳокимият Алимкул оталик кўлига ўтди. Шу йили у «Лашкарбоши» унвонини олди.

Бу пайтда Худоёрхон мамлакатдаги ички низолардан фойдаланиб, Бухоро амири Музаффар ёрдамида яна Кўкон тахтини эгаллади. Бирок кўп ўтмай Алимкул уни ҳокимиятдан четлатди ва Худоёрхон яна Бухорога қочишга мажбур бўлди.

1865 йилда Алимкул Тошкент химоясида рус кўшинлари билан бўлган жангда ҳалок бўлгач, Бухоро амири яна Кўконга келиб Худоёрхонни тахтга ўтказди. Аммо қайтиш йўлида Иржар жангида руслардан мағлуб бўлди. Кейин руслар Ўратепа ва Жиззахни ҳам эгаллаб, Кўкон хонлигини Бухородан узиб қўйдилар.

Бу ички нотинчликлар Россиянинг Туркистондаги ҳукмронлигини мустаҳкамлашига катта имконият яратди.

Худоёрхон тангалари

1871–1873 йилларда Худоёрхон «Хўканди Латиф» («Латиф Кўкон») деган ёзув туширилган тангалар зарб қилди. Уларга аввалги хон Маллахон (1858–1862) номи ҳам ёзилган.

Россия империяси билан тўқнашувлар (1852–1865)

XIX аср ўрталарига келиб Россия империяси билан Кўкон хонлиги ўртасидаги муносабатлар тобора кескинлашди.

Россия ҳукумати:

чегаралардаги ҳарбий гарнизонларни кучайтирди;
янги қалъалар қурди;
Оренбург, Ғарбий Сибир ва Сирдарё чегара қизикларини бирлаштириш режасини амалга оширди.

Бу чоралар Кўкон хонлигига қарши кенг қўламли ҳарбий юришларга тайёргарлик эди.

Оқмасжиднинг босиб олиниши

1847 йилда Россия Сирдарё бўйида Раим қалъасини қурди.

1852 йилда рус кўшинлари Кўконнинг Қумушқўргон ва Чимқўргон истехкомларини вайрон

килди ва Окмасжидни эгаллашга уринди, аммо муваффакият козона олмади.

1853 йилда генерал Перовский бошчилигидаги рус кўшини яна хужум килди.

Бу сафар:

2767 нафар аскар;

12 та тўп

билан Кўконнинг:

300 нафар химоячиси;

3 та тўпи

карши турган Окмасжид калъаси босиб олинди.

Шундан кейин шаҳар Форт-Перовский деб кайта номланди.

Кўкон кўшинлари икки марта уни кайтариб олишга ҳаракат килди, аммо муваффакиятга эриша олмади.

Еттисувнинг Россияга ўтиши

1854 йилда Россия Верный (ҳозирги Олмаота) калъасини курди.

1860 йилда полковник Колпаковский бошчилигидаги рус кўшинлари Узуноғач жангида Кўконнинг 22 минг кишилиқ кўшинини мағлуб этди.

Шундан кейин:

Пишпак;

Тўкмок

калъалари ҳам руслар томонидан вайрон килинди.

Натижада Еттисув тўлиқ Россия тасарруфига ўтди.

Тошкентнинг босиб олиниши

1864 йилда полковник Черняев:

Авлиёотани;

кейин Чимкентни эгаллади.

Тошкентга килинган биринчи хужум эса муваффакиятсиз якунланди.

Икон жанги

1864 йил декабрида Кўкон регенти Алимкул карши хужум бошлади.

У катта кўшин билан Туркистон шаҳри томон юриш килди.

Бирок Икон кишлоғи яқинида рус казакларининг кичик отряди унинг илгариллашини тўхтатди.

Шундан кейин Алимкул Тошкентга кайтишга мажбур бўлди.

Тошкентнинг кулаши

1865 йил июнь ойида генерал Черняев уч кунлик каттик жангдан кейин Тошкентни босиб олди.

Шундан сўнг:

Туркистон вилояти ташкил этилди;
Черняев харбий губернатор этиб тайинланди.

1867 йилда эса:

Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил килиниб, унга:

Сирдарё вилояти (маркази — Тошкент);
Еттисув вилояти (маркази — Верний) киргизилди.

Шу тарика Рус Туркистони вужудга келди.

Россияга карамлик

Бухородан ажралиб колган Худоёрхон 1868 йилда генерал-губернатор Кауфман таклиф килган савдо шартномасини қабул килди.

Шартномага кўра:

рус савдогарлари Кўконда эркин савдо килиш ҳукукини олди;
кўконликлар ҳам Россия ҳудудида эркин савдо кила оларди;
божхона божи товар кийматининг 2,5 фоизидан ошмаслиги белгиланди.

Амалда эса бу шартнома Кўкон хонлигини Россияга иктисодий ва сиёсий жихатдан карам давлатга айлантирди.

Кўкондаги кўзғолон (1875)

Худоёрхон бир неча йил давомида Россия маъмуриятининг кўрсатмаларига бўйсунди.

Бунинг натижасида:

давлат даромадлари камайди;
халкка соликлар огирлаштирилди;
амалдорлар зулми кучайди.

1873–1874 йилларда бир неча кўзголонлар бўлди.

1875 йилда эса хатто Кўкон зодагонлари ҳам Худоёрхонга қарши чиқди.

Кўзголонга:

Абдурахмон Автобачи;
Мулла Иссо Авлиё;
Султон Муродбек етакчилик қилди.

Қирғиз етакчиси Мулла Исроқ ўзини Пулатбек деб эълон қилди.

Кўзголончиларга валиахд Насриддинхон ҳам қўшилди.
Ош ва Наманган шаҳарлари уларни қаршилаб олди.
20 июль куни Маргилон кўзголончилар қўлига ўтди.
Мулла Иссо халқни руслар ва уларнинг тарафдорларига қарши газавотга чақирди.
22 июль кечаси кўзголончилар Кўконга етиб келишди.
Хон қўшинининг ярми улар томонига ўтиб кетди.
Шундан кейин Худоёрхон Россия химоясига қочди.
Кўзголон бутун хонликка тарқалди ва Насриддинхон янги хон деб эълон қилинди.
У Кўкон хонлигининг аввалги ҳудудларини тиклаш мақсадини билдирди.

Насриддинхон билан шартнома

1875 йил 23 сентябрда генерал Кауфман Насриддинхон билан тинчлик шартномасини имзолади.

Унга кўра:

Кўкон хонлиги мустақил ташкил сийёсат юритиш ҳуқуқидан маҳрум этилди;
Россиядан бошқа давлатлар билан мустақил шартнома тузиш тақиқланди;
Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги Наманган бекилиги Россия таркибига қўшилиб, Наманган бўлими ташкил этилди.

Бу воқеалар Кўкон хонлигининг мустақиллиги тугаши арафасида турганини аңлатар эди. Орадан кўп ўтмай, 1876 йилда Россия империяси Кўкон хонлигини расман тугатиб, уни ўз таркибига қўшиб олди.

Абдурахмон Автобачи

1875 йил сентябрь ойида хонликнинг шаркий қисмида яна кўзғолон кўтарилди. Автобачи таклифига кўра киргиз Пўлатбек хон деб эълон қилинди. Октябрь ойи бошида генерал-майор В. Н. Троцкий бошчилигидаги рус қўшинлари кўзғолончиларни тор-мор этди. Насриддин отаси Худоёрхон каби қочиб кетди. Кўконликлар Наманганни эгалладилар, қалъага яширинган рус гарнизони эса ҳужумни зўрга қайтарди. Бунга жавобан Наманган ҳудудига янги рус қўшинлари юборилди. Скобелев бошчилигидаги Наманган ҳаракатчи отряди хонликнинг турли ҳудудларига рейдлар уюштирди[72][73].

Кўкон хонлигининг тугатилиши

1876 йил январь ойида Кауфман Санкт-Петербургга келиб, Ташки ишлар вазирлигини четлаб ўтиб, император Александр II дан Кўкон хонлиги мустақиллигини бутунлай тугатишга рухсат олди. Бу муваффақият ҳақида у дарҳол Тошкентга телеграмма юбориб, Скобелевга зудлик билан Кўконни эгаллашга тайёргарлик кўришни буюрди. 24 январь куни мағлубиятлардан бутунлай руҳан тушқунликка тушган Абдурахмон таслим бўлди. Энди хонлик пойтахтини эгаллаш мумкин эди. 2 январь куни Кауфман генерал Г. А. Колпаковскийга Кўконга ҳужум бошлаш ҳақида янги телеграмма юборди. Айти пайтда Наманганда турган Скобелев ҳам генерал Троцкийдан худди шундай телеграмма олди. Кўконга биринчи бўлиб айнан Скобелев етиб келди, у бир кунда 80 км дан ортиқ йўл босиб ўтди. Кўкон пойтахти деярли жангсиз таслим бўлди. Шу тариқа Кўкон хонлигининг мустақиллиги бутунлай тугатилди. Унинг ҳудуди Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига Фарғона вилояти сифатида қўшилди. Ўлканинг ҳарбий губернатори этиб М. Д. Скобелев тайинланди. Абдурахмон Автобачи Россияга сургун қилинди, кўплаб шафқатсизликларда айбланган Пўлатбек эса Марғилонда қатл этилди.

1876 йил 26 ноябрь куни император Александр II махсус равишда Кўкон хонлигига қарши ҳарбий операция қатнашчилари учун «Кўкон хонлигини бўйсундирганлик учун» давлат медалини таъсис этди. Тугатилган Кўкон хонлиги ўрнида Россия империяси таркибида Фарғона вилояти ташкил этилди.

Кўкон хонлари ҳокимиятини қонунийлаштириш ҳолатлари

Кўкон ҳукмдорлари (ўзбекнинг минг қабиласидан чиққан) чингизийлар эмас эдилар. Мўғуллардан кейинги Марказий Осиё давлатларида анъанага кўра олий ҳокимият Чингизхон авлодларининг ҳукуки ҳисоблангани учун, Кўкон ҳукмдорлари ўз олий ҳокимиятига (ва шунга мувофиқ хонлик унвони) қонунийлик бериш мақсадида XIX асрда ўзларини Бобурнинг ўғли ва Амир Темур авлоди Олтин-Бешиқдан таркаган деган афсонани яратдилар. Бу афсона Кўкон хонлигида ҳақиқат, ақида ва мажбурий қоида сифатида қабул қилинди ҳамда ҳуқуқ манбаи бўлиб хизмат қилди. Хонликда ҳеч қим унинг ҳаққонийлигига озгина ҳам шубҳа билдиришга журъат этмасди[74].

Афсона турли қўринишларда Кўкон солномаларининг аксариятида келтирилган. Энг кенг тарқалган шаклига кўра, бир нечта ривоятларни ўз ичига олган ҳолда, унинг мазмуни қуйидагича: 1512 йилда[75] Темурий Бобур душманларидан (Шайбонийлардан) қочиб, Фарғонадаги йўқотилган мулкида гўдак ўғлини қолдирган. «Шохнома-йи Умархони»га кўра, болани қўчманчи қабилалар — минг, қирқ, қипчоқ ва киргиз

етакчилари топганлар. Унинг ёнида колдирилган кимматбаҳо буюмлар (жумладан олтин бешик) оркали боланинг насл-насаби улуг эканини англаган ҳар бир қабила бошлиги уни тарбиялашни истаган, бироқ ҳеч бири ён бермаган. Атрофдаги ўзбеклар йигини қарорига кўра бола эмизикли аёлга топширилган ва унга Олтин-Бешик («Олтин бешик») деб ном берилган. Олтин-Бешик Кўкон хонлари сулоласининг асосчиси бўлган. Унинг хотини минглар бошлигининг кизи эди[76].

Тарихчи Аваз Муҳаммаднинг ёзишича, Мирзо Бобур Олтин-Бешикни Хиндистонга олиб кетмокчи бўлган, аммо Фаргона ўзбекларининг барча қабилалари унинг Фарғонада ҳукмдор сифатида қолишини талаб қилганлар[77].

Турли даврларда Кўконнинг қабилавий ва диний аристократияси ҳокимиятни қонунийлаштиришнинг айрим манбаларини эътиборсиз қолдириб, бошқаларини афзал қўрган. Кўкон тарихчилари учун чингизийлик ҳукуки Бухородагига қараганда анча муҳим ҳисобланган. Ҳокимиятга бўлган даъволарни исломийлаштиришга уринишлар Умархон ва қисман сулоланинг сўнги икки хони — Шералихон ҳамда унинг ўғли Худоёрхон даврида қузатилади. Улар ўз исмларига «сайид» (Пайгамбар авлоди) унвонини қўшганлар[78].

Чигатой давлатчилиқ гоёси

Қозогистонлик тарих фанлари номзоди Т. Қ. Бейсембиев Чигатой давлатчилиқ гоёси ҳақида ёзган. Унинг фикрича, Кўкон хонларининг ўзларини Темурийлар ва Буюк Мўғуллар авлоди деб ҳисоблашлари Фарғона водийсида Чигатой давлатчилиқ гоёсининг ғалабасини аңлатган[79]. Бу гоёга кўра, Мовароуннаҳрда (Чигатой улусида) Жўжийлар (Шайбонийлар, Аштархонийлар ва бошқалар) ҳокимияти Чингизхон аңаналарининг тўғридан-тўғри бузилиши деб ҳисобланган. Шу далил билан қозоқ хонларининг Фарғона ва Тошкентга, назарий жихатдан эса бутун Мовароуннаҳрга бўлган даъволари ҳам рад этилган. XIX аср ўрталаригача бу сиёсий-ҳуқуқий жихат долзарб аҳамиятга эга бўлиб қолган. Қозоқларнинг 1598 йилда Мовароуннаҳрга бостириб қириши «Дашти Қипчоқ қўчманчиларининг Мовароуннаҳрни эгаллашга бўлган сўнги уриниши» ҳисобланган. Қозоқларнинг Фарғона водийсига ҳужумлари XIX асрда ҳам бўлган (1805 йилда Юнусхўжа қўшинининг зарба қилиши сифатида, 1842 йилда эса 1840—1843 йиллардаги Кўкон—Бухоро урушида Бухоро амирининг иттифокчиси сифатида). Кўкон хонлари XIX аср бошларида ҳозирги Қозогистон ҳудудидаги Сирдарё бўйларини (жумладан Амир Темур қурдирган Ҳожа Аҳмад Яссавий макбарасини) муваффақиятли эгаллаганларида, Чигатой гоёси уларга ўзларини Амир Темурнинг қонуний меросхўрлари деб ҳисоблаш имконини берган ва бу ҳудудларга бўлган ҳудудий даъволарини ҳуқуқий жихатдан асослашга хизмат қилган. Бу ҳол Кўкон солномаларида ҳам акс этган. XIX аср бошига қелиб, Ўрта Осиёда XVI—XVIII асрларда устун бўлган шайбоний ва аштархоний давлатчилиқ концепциялари ўрнини Чигатой давлатчилиқ гоёси эгаллаган[80].

Минглар сулоласи

Шоҳрухбий II Айик, Ашурқул Шоҳмастбийнинг ўғли, минг қабиласи бийи, Аштархонийлар давлати оталиги, Фарғона шаҳри бийи (1704—1710), Фарғонанинг мустақил беки (1710—1720)

Абдурахимбий, Шохрухбий II нинг ўгли, минг кабиласи бийи ва Фаргона беки (1721—1739). 1721—1733 йилларда Фаргонани Дехкон-Тўда кишлогидан туриб бошқарган, 1732 йилда пойтахтга айланган Кўкон шахрини курган. Ўлдирилган.

Абдукаримбий, Шохрухбий II нинг ўгли, минг кабиласи бийи ва Кўкон беки (1739—1751 (1765)), Кўконда хукмронлик килган.

Шодибий, Шохрухбий II нинг ўгли, минг кабиласи бийи ва Кўкон беки (1739—1748), Маргилонда хукмронлик килган. Ўлдирилган.

Сулаймонбек, Шодибийнинг ўгли, минг кабиласи бийи ва Кўкон беки (1748—1778), Маргилонда хукмронлик килган (1-март).

Низомиддин Мухаммад Бобобий, Абдурахимбийнинг ўгли, минг кабиласи бийи ва Кўкон беки (1751—1752).

Ирданабий, Абдурахимбийнинг ўгли, минг кабиласи бийи ва Кўкон беки (1752—1769 (1765—1778)), Кўконда хукмронлик килган. Ўлдирилган.

Сулаймонбек, Шодибийнинг ўгли, минг кабиласи бийи ва Кўкон беки (1769—1770 (1778)), Кўконда 3 ой хукмронлик килган (2-март). Ўлдирилган.

Норбутабий, Абдурахмоннинг ўгли, Абдукаримбийнинг набираси, минг кабиласи бийи ва Кўкон беки (1770—1798 (1778—1807)).

Алимхон, Норбутабийнинг ўгли, Кўконнинг 1-хони (1798—1809 (1807—1816)). Ўлдирилган.

Саййид Мухаммад Умархон, Норбутабийнинг ўгли, Кўкон хони (1809—1822 (1816—1821)).

Саййид Мухаммад Алихон (Мадалихон) (1809 — 1842 йил апрель), Саййид Мухаммад Умархоннинг ўгли, Кўкон хони (1822—1842 (1821 — 1842 йил апрель)). Ўлдирилган.

Султон Махмуд (? — 1842 йил апрель), Саййид Мухаммад Умархоннинг ўгли, Кўкон хони (1842 йил апрель). Ўлдирилган.

Иброхим Хаёл Парвоначи, Бухоро хонининг ноиби (1842 йил 18 апрель — 1842 йил июнь).

Саййид Мухаммад Шералихон (1792—1845), Хожибийнинг ўгли, Абдурахмоннинг набираси, Абдукаримбийнинг чевараси, Кўкон хони (1842 йил июнь — 1845). Ўлдирилган.

Саримсоқхон (? — 05.02.1845), Саййид Мухаммад Шералихоннинг ўгли, Кўкон хони (1845). Ўлдирилган.

Муродхон, Алимхоннинг ўгли, Кўкон хони (1845 (11 кун)). Ўлдирилган.

Саййид Мухаммад Худоёрхон, Саййид Мухаммад Шералихоннинг ўгли, Кўкон хони (1845—1851) (1-март).

Абдуллабек, Худоёрхон III нинг узок кариндоши, Кўкон хони (1851 (бир неча кун)).

Саййид Мухаммад Худоёрхон, Саййид Мухаммад Шералихоннинг ўгли, Кўкон хони (1851—1858) (2-март).

Саййид Баходир Мухаммад Маллахон, Саййид Мухаммад Шералихоннинг ўгли, Кўкон хони (1858—1862). Ўлдирилган.

Султон Шохмуродхон, Саримсоқхоннинг ўгли, Кўкон хони (1862).

Саййид Мухаммад Худоёрхон, Саййид Мухаммад Шералихоннинг ўгли, Кўкон хони (1862 (1 ой)) (3-март).

Саййид Мухаммад Худоёрхон, Саййид Мухаммад Шералихоннинг ўгли, Кўкон хони (1862) (4-март).

Каландарбек, Саййид Мухаммад Алихоннинг ўгли, Кўкон хони (1862 (1 ой)). Чустда ҳукмронлик қилган. Ўлдирилган.

Мухаммад Султон Саидхон, Саййид Баходир Мухаммад Маллахоннинг ўгли, Кўкон хони (1863 йил июль — 1865 йил июнь). Ўлдирилган.

Хайдарбек (Худойкулбек/Белбоғчихон), Шохрухнинг ўгли, Алимхоннинг набираси, Кўкон хони (1865 йил июнь — 1865 йил июль).

Саййид Мухаммад Худоёрхон, Саййид Мухаммад Шералихоннинг ўгли, Кўкон хони (1865 йил июль — 1875 йил 22 июль) (5-март).

Носириддинхон, Саййид Мухаммад Худоёрхон III нинг ўгли, Кўкон хони (1875 йил 22 июль — 1875 йил 9 октябрь) (1-март).

Пўлатхон, Кўкон хони (1875 йил 9 октябрь — 1876 йил 28 январь). Катл этилган.

Носириддинхон, Саййид Мухаммад Худоёрхон III нинг ўгли, Кўкон хони (1876 йил 28 январь — 1876 йил 19 февраль) (2-март).

Абу Муслим профессор